

УДК 821.161.2:801.73

DOI:10.30837/nc.2022.3.79

Знакові системи біблійної герменевтики в площині поетики творів давньої української літератури

Наталія Левченко

Біблія відіграла величезну роль у розвитку давньої української літератури, зважаючи на ту обставину, що українське письменство XI — XVIII століть має здебільшого релігійний характер і цим істотно відрізняється від більшості тогочасних європейських літератур, де різноманітні релігійні елементи існували поруч зі світськими відносно рівноважно. Коли йдеться про істотний вплив Біблії на давню українську літературу, то дослідники такі як Богдана Крися, Леонід Ушкалов, Світлана Сухарева, Наталія Поплавська, Зоряна Лановик та ін. мають на увазі не лише численні біблійні цитати, алюзії, ремінісценції, які є у творах давніх українських письменників, не тільки використання книг Святого Письма Старого та Нового Заповіту як невичерпного джерела тем, сюжетів, образів та різноманітних сталих виражальних засобів, але й цілу низку питань, пов'язаних з біблійною герменевтикою, передовсім явищем префігурації.

Канон тлумачення Біблії був затверджений на Тридентському Соборі між 1545 та 1563 роками. Віддавна він передбачав однозначність висловів і непомильність розуміння тексту, що уточнювався й коментувався в межах герменевтичного вчення. Засвоєння біблійного тексту зіткнулось із можливістю різних тлумачень слова-знака, слова-алегорії чи слова-символу як структуриантів окремої мовної фігури, уривка чи всього тексту. Біблійна герменевтика пропонувала як один із засобів, що має усунути непевні категорії розуміння, поняття однозначності в межах біблійного канону.

Згідно з ортодоксальним поглядом, Біблія має подвійне авторство, Бога й людини; звідси — наявність у Письмі *sensus plenior* поруч із тим сенсом, який вклала в Біблію людина-автор. «*Sensus plenior* передбачає вірогідність глибшого значення біблійного уривка, ніж той, що усвідомлював автор оригіналу, і глибший смисл, аніж той, що можна визначити вна-

слідок строгого граматики-історичного, екзегетичного аналізу» [9, с. 92].

Згідно із давньою традицією, правда Божя у Святому Письмі виражена автором, натхненним Святим Духом, у тому сенсі, в якому на нього зійшло святе об'явлення. Тому предметом дослідження біблійної герменевтики вважають сенси текстів Святого Письма.

Будь-якому «текстові, — за Р. Бартом, — притаманна багатозначність. Це означає, що він має не просто кілька значень, але те, що в ньому здійснюється властива йому множинність сенсу — множинність така, що не підлягає усуненню, а не та, що є тільки припущенням. У тексті немає мирного співіснування сенсів, значень. Текст перетинає їх, рухається крізь них, відтак він не підкоряється навіть плюралістичному тлумаченню, у ньому відбувається вибух, розщеплення усіх сенсів» [1, с. 381 — 382]. Натомість біблійна герменевтика має за мету в багатьох можливих значеннях відшукати саме той сенс, який натхненний Святим Духом автор передав через власні вирази та судження.

Філософський підхід до проблем інтерпретації тексту, розповсюджений з 20-х років ХХ століття, передбачає, що «значення тексту — це те, що він значить для мене» [10, с. 3]. Т. С. Еліот гіпотезою про найкращу поезію — «поезію безособову, об'єктивну й автономну, яка живе власним життям, цілком відмежованим від життя її автора» [цит. за: 8, с. 68], перекреслив переконаність у тому, що значення тексту — це те, що мав на увазі його автор. Вивчення того, що говорить текст, звелось до вивчення того, що він говорить окремому читачу. Проголосивши смерть автора, Р. Барт [2, с. 384–391.] і М. Фуко [7], надали можливість інтерпретатору усунути автора оригіналу, захопити його місце як укладника значення, розмножити кількість значень до кількості критиків тексту. Якщо значення тексту не є авторське, то таке тлумачення не може відповідати єдиному значенню тексту, бо текст не може мати чіткого значення.

При вивченні значення біблійних текстів екзегет навпаки повинен якнайточніше визначити *sensus plenior*. Теоретично ортодоксальна версія не допускала суб'єктивної варіативності значень Святого Письма, оголошувала їх єретичними.

Українські богослови вдавалися до тлумачення Святого Письма, в основі якого перебувала запозичена із Західної богословської традиції чотирисенсова метода, яка структурувалася буквального, алегоричним, моральним та анагогічним сенсами прочитання Біблії.

Біблійна герменевтика була наукою, що подавала правила пошуків і викладу канонічного правдивого сенсу Біблії. Ця подвійна функція умовно розділила біблійну герменевтику на чотири частини: евристику, яка покликана віднаходити правдивий сенс, профористику, яка цей віднайдений сенс має викласти, ноематику, яка має визначити сенси Біблії, історичну частину, яка вивчає історію тлумачення Святого Письма.

Біблійна ноематика, перш за все, розрізняє сенс (*sensus*) і значення (*significatio*) слів, де сенс є думкою, вираженою словами-знаками, а значення — поняттям, змістом знака, яке виникає в конкретному контексті.

«Барокові екзегети виявляли особливе ставлення до мови як до знакової системи з огляду на те, що в процесі тлумачення Біблії недостатньо використати мовний знак як назву речі. За його допомогою необхідно було ще й передати віднайдений у Святому Письмі *sensus plenior*» [3, с. 163].

Ф. де Соссюр свого часу зазначав, що мовний знак є психічним відтиском звучання, уявленням, що ми про нього отримуємо за посередництвом наших органів відчуття, з чого випливає, що акустичний образ має чуттєву природу. Матеріальної оболонки мовний знак набуває лише тоді, коли він протиставляється іншому члену асоціативної пари — поняттю, загалом більш абстрактному.

Знакова система складається із двох взаємопов'язаних частин: позначника (*signifier*) — форми, якої набуває знак і

означуваного (signified) — поняття, яке подає. Ф. де Соссюр як лінгвістичний знак у нерозривній єдності позначника та означуваного, як синтез акустичного образу й концепту, подаючи, як приклад, образне порівняння двох сторін одного листка.

Спробуємо запропоновану Ф. де Соссюром [6] структуралістську модель лінгвістичного знака у нерозривній єдності позначника та означуваного використати як інструмент тлумачення біблійних текстів у творах української барокової літератури.

Мелетій Смотрицький, наприклад, розкодує Євхаристію, розуміючи під хлібом правдивим животворяще тіло Христове, а під вином животворящим — правдиву кров Христову, котра з боку, з-під ребра витекла.

Таким чином, позначник переважно зображує фізичну форму знака, тобто те, що можна побачити, до чого можна доторкнутися, у даному випадку це хліб, і до того ж квасний, який сходить, росте, а не прісний, який є непорушним до самої випічки, та вино. Означуваним у Євхаристії є те, до чого не можна доторкнутися, чого не можна пересічної людині побачити, те що може зринати лише у свідомості реципієнта — «тіло Христове» і «правдива кров Христова».

Розуміючи знак як нерозривну функцію між означуваним та позначником, Ф. де Соссюр називав її змістом знака. Різницю між позначником і означуваним можна порівняти з нерозривною єдністю форми й змісту, де позначник є формою знака, а означуване — його змістом. Отже, формою знака є хліб і вино, а його змістом спасіння й вічне життя у Христі. М. Смотрицький [5, с. 87], розтлумачуючи даний сакральний знак, використовує притчу про Царство Небесне й закваску та вказує безпосередньо, що святий Амвросій під позначником «квас» прочитує означник «Христос» з огляду на те, що квас у борошні надає росту і смаку всьому хлібові, а Христос є квасом для цілого світу. Він зібрав в одне ціле розпошені племена людські, влив у них квас спасіння, зробив їх однією Церквою.

Таким чином, квас є символом нашого спасіння у Христі, символом самого Христа і Його Святої Тайни. Такий квас діє в тілі, як душа, що надихає життям все тіло.

Отже М. Смотрицький доводив, що гіпотетичними шляхами пізнати біблійну істину неможливо, тому емпіричний метод не підходить для усвідомлення того, як простий квасний хліб стає тілом Христовим.

Отже, Христос подав своє Тіло і Кров у вигляді природних, простих і зрозумілих для людини речей — є звичайним для людини їсти хліб і пити вино, тому Він, поєднавши в образах хліба й вина своє Божество, перетворив їх на месійні символи Тіла і Крові, щоб засвоївши звичне й природне, людина мала можливість досягнути й стати тим, що понад природою.

Модель Ф. де Соссюра була виключно структурною, вона не відображала, а конструювала свою реальність без прямого вказування на який-небудь об'єкт, що давало йому можливість наголошувати на певній довільності знака. У контексті природної мови, на думку вченого, не існує жорсткого зв'язку між означуваним та позначником з огляду на конвенціональність співвідношення між ними, яка виникає як результат соціального консенсусу, що не зовсім відповідає характеру біблійної герменевтики, орієнтованої на патристичну традицію усталених значень знаків Святого Письма та жорстко обмеженої канонами, тому теорію Ф. де Соссюра можемо застосовувати в ході аналізу системи тлумачення Біблії бароковими письменниками лише частково.

Більш близькими до екзегетичної методології є погляди на складники знака Ч. Пірса [4], який з метою уникнення протипокладності в його структурній моделі запропонував удосконалену тріадичну систему знака, де знак складається з таких трьох частин: репрезентамента (representamen) — форма, якої набуває знак, причому вона не обов'язково повинна бути матеріальною; інтерпретанта (interpretant), яка, не зважаючи на на-

зву, здебільшого, є не інтерпретацією, а радше сенсом, отриманим від знаку. Інтерпретанта надає знакові сенс навіть за відсутності інтерпретатора; об'єкт — те, на що посилається знак.

На основі того, що знаки відрізняються один від одного настільки, наскільки вони довільні або конвенційні, Ч. Пірс формулював три види співвідношень між засобом вираження знака та його референтом, тобто об'єктом позамовної дійсності, який має на увазі особа, що здійснювала акт мовлення.

Такі види співвідношень називають «видами знаків», відомими як фундаментальна тріада Ч. Пірса, а саме, знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи. За фундаментальною тріадою Пірса, знаки подають об'єкт на основі подоби, казуальності, тобто збігу, та довільного консенсусу, який варто вважати суспільним договором. У цій тріаді знаки розташовані у прогресивній конвенційності: іконічний знак — знак, прямо пов'язаний певним чином з позначником, індексний знак — знак, подібний до означуваного, символічний знак — знак, який відносно означуваного є довільною, але найвищою сенсовою точкою конвенційності.

Таким чином, за теорією Пірса, індексним знаком у творі М. Смотрицького варто вважати хліб і вино, іконічним знаком — тіло і кров Христа, символічним знаком — найвищу точку конвенційності в християнстві, тобто спасіння людини й вічне життя у Христі, що впливає з тлумаченого автором біблійного тексту: «Я — хліб живий, що з неба зійшов. Коли хто споживатиме хліб цей, той повік буде жити. І хліб, що дам Я, то є тіло Моє, яке Я за життя світові дам» (Ів. 6: 51).

У сенсовій тканині біблійних текстів, за Ч. Пірсом, образи Віри, Надії та Любові є фундаментальною тріадою, де Віру як форму релігійної свідомості можна зарахувати до іконічних знаків, Надію як процес очікування сподіваного, може, навіть неможливого, варто віднести до індексних знаків, а Любов як найголовнішу християнську чесноту необхідно включити до символічних знаків.

янську чесноту необхідно включити до символічних знаків.

У християнському дискурсі топоси Віри, Надії та Любові набули особливого значення певної умовної цілісності серед визначальних засад Святого Письма, яке вважає їх необхідними почуттями та чеснотами кожного християнина. На думку Дмитра Туптала, алегорія співвідноситься з Вірою, аналогія — з Надією, тропологія — з Любов'ю.

Віра, Надія та Любов, як категорії присутності Бога-Отця, Бога-Сина й Духу Святого в біблійному Слові та як засіб прочитання Святого Письма на рівні синтезуючої єдності об'єктивного та суб'єктивного аспектів тексту, реалізуються у різних варіантах, моделях та методах тлумачення Біблії.

Отже, для давніх церковних інтерпретаторів цілісний зміст Біблії, тобто узгодженість її окремих частин та книг, був безперечним наміром Бога, який неможливо досягнути поза межами *sensus plenior*. Контroversійність прочитання окремих частин тексту Святого Письма мала зніматися запровадження чотирисенсова біблійна герменевтика. Така непорушна даність складала для тлумачів Біблії наперед даний смисловий горизонт, де цілий текст тлумачився за допомогою його частин, а інтерпретація частин біблійного тексту була неможливою поза контекстом цілого тексту Святого Письма. Таким чином, метода герменевтичного кола стала беззаперечною умовою розуміння універсального богонатхненного змісту Біблії.

Література

1. *Барт Р.* Від твору до тексту. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Львів : Літопис, 1996. С. 380–384.
2. *Барт Р.* Смерть автора; [пер. с фр. Г. К. Косикова] // Барт Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика. Москва : Прогресс, 1989. С. 384–391.

3. Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі : монографія. Харків : Майдан, 2018. 392 с.
4. Пирс Ч. Начала прагматизма ; пер. с англ., предисловие В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 352 с.
5. *Смотрицький Герасим*. Ключ царства небесного / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук (підгот.). Факсим. копія вид. 1587 р. Житомир, 2005. 124+44 с.
6. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
7. Фуко М. Археологія знання; [пер. з фр. В. Шовкун]. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
8. *Danielou J. Sources Chrétiennes*. Vol. 1. Paris : Ed. duCerf, 1941. 376 p.
9. *Goidsmith E. Ancientpaganymbols*. Detroit, 1976. 220 p.
10. *Herzog U. Derdeutsche Romandes 17. Jahrhunderts : EineEinführung*. Stuttgart : Kohlhammer, 1976. 225 p.

08.07.2022

Відомості про автора:

Левченко Наталія Микитівна — доктор філологічних наук, професор; кафедра української літератури і журналістики імені професора Леоніда Ушкалова; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; email: filolognl@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7535-6330>; Google Scholar: https://scholar.google.com.ua/citations?user=h4o_PUkAAAAAJ&hl=uk Scopus: <https://access.clarivate.com/notification?app=wos&status=locked>